

Rituális elemek a Rákosi-korszak pedagógiai sajtójának propaganda szövegeiben

BASKA GABRIELLA

Bevezetés

Az 1945 utáni történelmi valóság egyre erőteljesebben vonzza a történelmi kutatókat, hiszen, ahogy *Rainer M. János* is fogalmaz (2011), a korszak egyre inkább történelmi távlatba kerül. A kezdeti lépések után napjainkban már az időszakból fennmaradt források szisztematikus feldolgozása folyik. A történelmi „igazság” felmutatásának igénye társadalmi méretű, annak széleskörű elfogadtatása azonban, hogy ilyenekkel a történészek nem szolgálhatnak, hosszabb időt vesz majd igénybe. A neveléstudomány és az oktatáspolitikai korabeli múltjának megértésére is egyre több neveléstörténelmi kutató vállalkozik. Az első írások már az 1980-as években megszülettek (lásd pl. *Knausz*, 1985), majd a 2000-es évektől kezdődően felgyorsult a folyamat és szélesedett a tematikai paletta (lásd pl. *Nagy* (2000); *Golnhofner* (2004); *Hegedűs* (2006); *Kéri és Varga* (2006); *Szabolcs* (2006); *Sáska* (2007); *Donáth* (2008), stb.) Az oktatástörténet jól ismert és elismert kutatói mellé pedig kezdenek felsorakozni azok a fiatalok is, a legújabb generáció néhány tagja, akik a rendszerváltozás környékén vagy azt követően születtek, kutatói érdeklődésük pedig a II. világháború utáni idők felé fordult (lásd *Darvai* (2011); *Pénzes*, (2013); *Somogyvári* (2013)).

Jelen írásban a *Németh András* vezette OTKA-kutatás¹ részeként arra vállalkozom, hogy korábbi kutatások és elsődleges források segítségével bemutassam és értelmezzem az 1950-es évek, azaz a Rákosi nevével fémjelzett totalitárius rendszer² pedagógiai sajtójában megjelenő rituális elemeket, azt a módot, ahogyan egy ország átnevelése zajlott a politikai sajtón túl a szakmai lapokon keresztül is. A vizsgált időszak az 1940-es évek második felét is lefedi, azaz az „ötvenes éveknek” nevezett periódus bevezető szakaszát.

1. A magyar neveléstudomány története a szakmai folyóiratok tükrében (1945–1989) – tudományos kommunikáció, szakmai diskurzusok K100 496

2. A „totalitarizmus” terminológia elfogadhatóságáról illetve elfogadhatatlanságáról szóló tudományos diskurzusról lásd: *Rainer M. János*: Bevezetés a kádárizmusba c. munkájának: A magyarországi sztálinizmus – diskurzusok c. fejezetét. 41–78.

Az elemzés középpontjában a totális diktatúrák nyelvhasználatának kérdésköre áll. Ezen felül megkísérlem bemutatni, hogy kifejezetten ennek az eszköznek a felhasználásával, milyen módon pozicionálja a szakmai sajtó a pedagógustársadalmat ebben a folyamatban. Ez a vizsgálódás multidiszciplináris megközelítést igényel, hiszen a neveléstörténet mellett a kommunikációelméletből és a politikatudományból kinyerhető tudásról sem mondhatunk le, ha legalább részben meg akarjuk érteni a korabeli folyamatokat. További lehetőségek rejlenének abban, ha a pszichológiai aspektusokra is kitérnénk, erre azonban jelen tanulmány keretei között nem vállalkozom.

A pedagógia és az oktatásügy sorsa a korszakban, hasonlóan egyéb diszciplínákhoz – de az ember nevelése és a társadalom átnevelése okán ki is emelkedve azok közül – megpecsételődött, ideológiai és gyakorlati szempontból is a szovjet iránymutatásoknak és példának rendelődött alá. A „szocialista embertípus” megformálójaként a neveléstudomány és a gyakorlati pedagógia az ideológiai harc aktorává vált. A nevelés és átnevelés különösen fontos platformját jelentették a korabeli *szaksajtó reprezentánsai* épp úgy, mint a *tankönyvek*, amelyeken keresztül az újabb generációk ismerkedhettek meg az új világkép lényegi elemeivel és mintául szolgáló hőseivel, akiknek szakrális összefüggésbe helyezése legalább olyan fontos volt, mint tanításaik elterjesztése. Az alsós tankönyvek átpolitizálásáról *Kéri Katalin* és *Varga Attila* írt tanulmányt (*Kéri és Varga, 2006*), a hazai neveléstörténeti kánon metamorfózisát pedig *Nóbik Attila* vizsgálta meg az '50-es évek neveléstörténeti tankönyveinek és egyetemi jegyzeteinek alapján (*Nóbik, 2008*).

Mielőtt kutatásom tényleges témájára rátérnék, azaz megvizsgálám a szakmai *sajtó* néhány reprezentatív képviselőjét a fent említett szempontból, kitérőt kell tennünk néhány ide kapcsolódó történeti és elméleti kérdés irányába.

Rítus, nyelv és hatalom

Rítus és hatalom

Kiindulási pontunk az, hogy a totális rendszerek működtetésének egyik lényegi eleme a *ritusok tudatos alkalmazása* a társadalom mindennapjainak irányításában és kontrollálásában.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a vallást *morálisan kötelező jellege* különbözteti meg más kulturális formáktól, a modern, szekuláris társadalmakban elvileg, *Durkheim* korai gondolatmenetét követve, nem lenne lehetséges szekuláris rítus, hiszen nincs bennük abszolút tekintélyen alapuló kötelező morál. Márpedig *Durkheim* rítusokról olyan társadalmak esetében beszél, ahol a vallás központi szerepet tölt be (*Császi, 2001*). Hogy mégis lehetséges szekularizált

társadalmi környezetben a rítus, arra esetünkben legalább három érvet hozhatunk fel: (1) Már a neodurkheimi szociológia képviselői is azt állítják, hogy a modernitásban is a valláshoz hasonló *szent* és *profán* kategóriákat követő *szakralizáló* tevékenység folyik. Tehát, amennyiben a *Rákosi*-rendszert – tekintve, hogy ideológiájának egyik karakteres vonása épp vallásellenessége volt – szekuláris társadalmi berendezkedésként értelmezzük, elvileg ebben az esetben sem vethetjük el vele kapcsolatban a szakrális-rituális kommunikáció elemzésének lehetőségét. (2) Ráadásul a modern szekuláris társadalmaknak egy nagyon sajátos formájával, a totalitárius rendszerrel van dolgunk, amely rendszer(ek) sajátja az abszolút tekintély újrakonstruálása és elfogadtatása a társadalommal. (3) Esetünkben a konkrét példát vizsgálva, számtalan nyelvi forrás bizonyítja, hogy a *Rákosi*-korszak ideológusai, például *Révai József*, illetve már őket megelőzően a korai szovjet ideológusok vallás és egyházellenes harcuk közepette maguk is új vallást hirdettek, amelynek prófétái, továbblépve pedig szentjei a rendszer felkent vezetői lettek. Ebben az értelemben a *Rákosi*-rendszer olyan szekularizált politikai rendszer, amely nem a vallásos élet elvesztésén, hanem átalakulásán alapszik (vö: *Balogh*, 2011).

Foucault szerint a modern társadalmakban a normalizáló tevékenység, értékképzés, értékörzés *láthatatlan és diszkurzívan kontrollált*, *Durkheim* szerint pedig *nyilvános a rítusokban, láthatóvá tett szimbolikus előadások formájában* (*Császi*, 2001). Esetünkben nem áll fenn a két megközelítés közötti dichotómia, hiszen a diktatúra retorikája és rituális színjátékai kevésbé bújtatottak, nincs idő a csendes manipulációra, az új társadalmi rend felépítésének kényszere, a társadalom gyors és hatékony átnevelésének kényszere felülírja a hatalmi beavatkozás kifinomultabb módszereit. Ráadásul nem is szorul rá a totalitárius rendszer, hogy nevelési célkitűzéseit bújtatva, láthatatlan formában közvetítse, hiszen a politika itt új vallást hirdet, amely a lehető legszélesebb társadalmi nyilvánosság előtt kell, hogy formát öltson.

A politikai vallásokról *Eric Voegelin* írt összefoglaló, értelmező munkát az 1930-as években. *Voegelin* úgy véli, hogy a túlvilági (überweltlich) vagy szellemvallások felől az emberiség története az általa belső-világú (innerweltlich) vallásoknak nevezett világképek felé halad. Ez utóbbiak saját lényegüket tekintik realissimumnak, azaz legvalóságosabb valóságnak, amelynek hordozója, a faj, az osztály vagy akár a nép lehet. A politikai vallásokat ez utóbbi vallások közé sorolja, amelyek helyreállítják az immanencia és a transzcendencia egységét, az ember önmaga megváltójává válik, ezzel egyrészt eltörli az isteni képmás képzetét, másrészt sajátos formában megőrzi azt (*Balogh*, 2011). Az a tény, hogy az ember maga mögött hagyja a történelem folyamán a túlvilági vallásosság szimbólumait, nem jelenti azt – még mindig *Voegelin* gondolatmenetét követve – hogy a megváltás vágya ne maradna meg benne. A szekularizáció folyamata valójában nem a vallásos rítusok és a vallásgyakorlás elveszté-

sét, hanem radikális átalakulását jelenti. A folyamat drámai történelmi következménye és egyben csúcsa a politika teljes szakralizálódása, a bolsevizmus, a fasizmus és a nemzeti szocializmus kialakulása, amely rendszerek „... a mítoszt tudatosan teremtik annak érdekében, hogy a tömegeket érzelmileg egybekössék, és politikailag hatékony megváltásváró állapotba helyezték” (Voegelin idézi Balogh, 2011. 8.). „A cél olyan magasztos, hogy minden eszköz felhasználását megengedi és egyúttal felment minden morális teher alól... A politika szakralizálódik, és megszenteli az erőszakot. Minden erkölcsi teher alól felmenti alkalmazóját, mert az magasabb rendű törvényszerűségeknek, a természet vagy a történelem törvényeinek engedelmeskedik, és elfogadtatja az áldozatot mint a folyamat természetes velejáróját” (Balogh, 2011. 10.).

Nyelv és hatalom

Esetünkben a hazai sajtó 1948 után a totalitárius rendszer foglya lett, amely kiszajátította a valóságértelmezés narratíváját és megszüntette az alternatív narratívák létjogosultságát. A mi történetünkben a sajtópropaganda egyik funkciója az új vallás hittételeinek közvetítése volt, valamint a mozgósítás, amellyel fent igyekeztek tartani a társadalom figyelmét s egyben elterelni azt a valóságról. Ugyanez például a romániai államszocialista sajtópropagandára is jellemző volt, ahogy azt Györffy Gábor tanulmányában részletesen kifejti (2009).

1948. március 23-án Rákosi Mátyás sajtóaktívát tartott, ahol beszédében kijelölte a sajtó jövőre vonatkozó legfőbb feladatát, amely „a termelés, az építés és a kulturális forradalom eredményeinek” bemutatása (idézi Kókay és mtsai. 1994. 203.). A hazai sajtópropaganda legkarakteresebb eszmei vezetője Révai József lett, akit 1949. március 14-én ebbéli teljesítményét honorálandó Kosuth-díjban részesítettek. 1945 és 1950 között Révai volt a hazai lapok között kitüntetett szerepet kapott Szabad Nép főszerkesztője, amely a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével létrejött MDP hivatalos orgánuma és egyben a magyar sajtótörténet egyedülálló példája lett, hiszen Rákosi előirányzata alapján hírértékű írások megjelentetése helyett elsősorban a belpolitika eseményeit indokoló és magyarázó szövegeket közölt (Kókay és mtsai. 1994; Horváth, 2013).

1950-től a sajtó és a rádió állami irányítását a Népművelési Minisztérium Tájékoztatási Főosztálya vette át, amelynek élére Révai került. Mindent tudott a propaganda nyelvi és tartalmi mibenlétéről, ezt bizonyítja az a mód, ahogyan az 1848-as forradalom és szabadságharc 100 éves évfordulójának propagandistáit felkészítette az ünnep kisajátítására: „(1) Meg kell mondani, hogy miért jó – és csak az jó –, amit a Kommunista Párt akar. (2) A '48-ban rejlő szakrális lehetőségeket az új politikai berendezésekhez és képviselőihez kell társítani. (3) Egyértelműsíteni, hogy az aktuális ellenségek örök ellenségek. (4) Jelezni kell, hogy az igaz álláspont ellenfelei a pokolba jutnak. (Kiemelések tö-

lem. B. G.) (5) 1848 és 1948 közötti párhuzamok. (6) Mindezt közérthetően, beláthatóan, egyszerűen.” (idézi Horváth, 2013. 24.). Ebben az öt pontban összefoglalta a totalitárius rendszerek kommunikációs sémáinak lényegét, sőt szávaiból az új vallásos világkép megformálásának igénye is kicseng: „szakrális lehetőségek”, „pokolra jut”, „örök ellenségek”. Tette mindezt az a Révai, aki egy későbbi beszédében a hazai tankönyvszerzőket és pedagógusokat óvta a „sematikus vulgarizálástól és az erőszakos aktualizálástól” (idézi: Kéri és Varga, 2006).

Horváth Attila a diktatúra politikai sajtójának elemzése során rendszerezi a módszereket, amelyek Révai mondataiban is kifejezésre jutnak:

1. A *leegyszerűsítés* elve (jó és rossz, barát és ellenség, burzsoázia és munkásosztály, imperialisták és Szovjetunió)
2. A *torzítás* elve (az ellenfél durva rágalmozása, kigúnyolása, ördögi természetének kidomborítása)
3. A *transzfúzió* elve (a célközönség értékrendjének a saját céljainknak megfelelő manipulálása)
4. Az *egyöntetűség* elve (a pártelit álláspontjának mindenkor egybehangzó volta)
5. A *hangszerelés* elve (ugyanannak az információnak különféle hangvételű folyamatos ismételtetése) (Horváth, 2013. 39–40.)

A politikai napilapok vezércikkeinek sablonja biztosította a sajtó egységes arculatát: az írást mindenkor egy idézettel kellett kezdeni, amely valamelyik jelentős pártvezértől vagy a marxizmus-leninizmus ideológusától származott, leginkább *Lenin*, *Sztálin* és *Rákosi* jöhetett szóba. A folytatásban ki kellett emelni a szövegrészlet jelentőségét, majd egy eszmefuttatás során, ellenőrizhetetlen számadatokkal, a többség által nem ismert szakkifejezésekkel tűzdelve bizonyítani kellett annak igazságtartalmát. Ezek után fel kellett emlegetni a társadalom visszahúzó erőit, a külső és belső ellenség aknamunkáját, a lusta és értetlen emberek visszahúzó magatartását és végül a kicsengésnek mindenképpen pozitívnak kellett lennie, ekkor jöhetett az ún. „boldogság-agitáció” arról, hogy milyen jó az embernek a szocializmusban élni és mennyire szép, virágzó jövő áll előttünk. (Horváth, 2013.) A fentiek bizonyítják, hogy ezeknek az írásoknak távolról sem volt köze a lakosság információval való ellátásához, és éppen ez volt a mechanizmus lényege, az *alul- és félreinformálás*, amelynek segítségével a társadalom, mint tömeg, irányíthatóvá és befolyásolhatóvá válik.³

A totális diktatúrák korábban nem ismert módszereket vezettek be a hatalomgyakorlásban, ezek közé tartozott tehát a *nyelv totális kontrollja*, valójában kisajátítása, ahogy ezt a fenti mechanizmusok is bizonyítják. A nyilvános be-

3. Vö. pl. *Hitler* Mein Kampjának retorikai elemeivel In: *Burke, Kenneth: A „Mein Kampf” retorikája* In: *Szabó Márton* (szerk. 1998): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 56–88.

szédnek, azaz a médiumokban, így a sajtóban megjelenő kommunikációnak legkarakteresebb jellemzője nemcsak a hatalom által kontrollált tartalom, de a forma is. A korábban felsoroltakkal egybecseng *Balogh Magdolna* (2003) értelmezése, aki a forradalom előtti bolsevik párt által használt nyelvezet három jellemzőjét foglalja össze:

- apodiktikussága, azaz minden problémára egyértelmű és határozott válasza van,
- az ellenségével szembeni kérlelhetetlen fellépése,
- militáris szókészlet használata, amely eredetileg a forradalmi időkben születhetett, de amelyet a század második felében, közvetlenül a II. világháború után is könnyen fenn lehetett tartani, lévén a társadalom épp egy világegészen túl és egy hidegháború elején.

Az ellenséggel szemben megengedett *hangnem* forrását és retorikai jellegzetességeit a szakirodalom a szovjet ideológusok, főképp *Lenin* munkásságához köti, de *Marx* neve is felmerül. *Horváth Attila* sajtótörténeti munkájában rámutat, hogy *Karl Marx* volt az, aki elsőként használt köznyelvi szavakat, sokszor *durva*, *sértő* és *vulgáris* kifejezéseket ellenfelei ellehetetlenítése érdekében még tudományosnak szánt szövegekben is. *Balogh Magdolna* irodalomtudományi kutatásában ugyanakkor *Lenin* szerepét emeli ki e retorikai stílus elterjesztésében, aki, mint írja nagy hangsúlyt fektetett arra, hogyan kommunikálja az új ideológiát, és ő volt az, aki kezdeményezte és nyíltan pártfogolta a sajtó cenzúráját is. *Lenin* nyelvhasználatát közvetlenül a halála után vizsgálni kezdte a szovjet nyelvészet és egyben piederstálra is emelte. *Lenin*, *Alekszandr Ivanovics Herzen* írásából vette a szándékosan és erősen vulgarizált nyelvhasználatot és hatására egyszerűsítette szókészletét. E nyelvhasználat lényege a gondolkodást nem igénylő, egyszerű, mozgósító erejű jelszavak használatában rejlett. A jelentésadás gesztusa a vezér privilégiuma lett, amely egyben a használatban lévő szavak új tartalommal való megtöltését is jelentette. Ennek egyik módja a semleges kifejezések jelzős szerkezetté alakítása volt, amellyel elérte azt, hogy a valóság jelenségeit röviden és egyszerűen legyen képes osztályozni és értékelni. Felosztani jóra és rosszra (*Balogh*, 2003).

A forma, a hangnem és a tartalom ellenőrzése és irányítása egészen a szókészlet meghatározásáig terjedt: a Rákosi-korszak nyelvpolitikájának részeként például az 1949. évi alkotmány szövegében egyszer sem szólnak az egy pártrendszeréről, sőt a *párt* kifejezést sem alkalmazzák, helyette az *élcspat* szerepel, valamint szintén 1949-es az a moszkvai határozat, amelynek alapján *népi demokrácia* alatt *proletárdiktatúrát* kell érteni (*Gyarmati*, 2011).⁴

4. A magyar közéleti és politikai élet különböző korszakairól szóló, azokat nyelvi szempontból elemző írásokról lásd részletesebben: *Jobst*, 2009. 434–435.

A pedagógiai sajtó és a vizsgálat forrásai

A korszak politikai valóságában a politikai sajtó totális kontrollja mellett a szakmai sajtó sem maradhatott független. *Golnhofer Erzsébet* 2004-es munkája, amely az 1945 és 1949 közötti pedagógiai nézeteket elemzi, a korabeli szaksajtó sajátosságairól is számot ad, *Géczi János* (2006) pedig „A pedagógiai sajtó, 1956” című írásában utal az 1945 utáni helyzetre, a lapokkal kapcsolatos számszerű adatokat feltárja, ugyanakkor a totális diktatúra legkeményebb évei ebből a szempontból még kevésbé kutattak. Éppen ennek a hiánynak a pótlását teszi lehetővé az a sok résztvevős kutatás, amely a II. világháború utáni magyar neveléstudomány fejleményeinek feltárása során elsősorban a korszak szakmai sajtóját, mint forrást teszi meg vizsgálódása alapjául.⁵

Ennek a többszempontú elemzéssorozatnak a részeként, jelen vizsgálat forrásai közé 4 korabeli orgánium – az *Embernevelés*, a *Köznevelés*, a *Nevelők Lapja* és a *Pedagógus Értesítő* – került be. Közülük három: az *Embernevelés*, a *Nevelők Lapja* és a *Pedagógus Értesítő* a pedagógusok szakszervezetének újságjai, míg a *Köznevelés* az oktatási minisztérium hivatalos lapja volt. E két szervezet nevének változása is figyelemre méltó nyelvi szempontból. Az intézményrendszer átnevezése éppúgy része a nyelv kontrolljának és ezzel az új világ legitimációs és világértelmező folyamatainak, mint a hétköznapi és hivatalos szókészlet átformálása. Ennek okán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, amely 1867-ben jött létre, az 1951-es átalakításokig őrizte az eredeti nevét, ettől kezdve Közoktatásügyi Minisztérium. A pedagógusok szakszervezete pedig, amely 1918. december 30-ától, a Magyarországi Tanítók Szakszervezete megalakulásától datálja működését, 1945 februárjában alakult újjá Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete néven, majd 1950 májusában elvesztette nevéből a „szabad” jelzőt, ugyanaz év decemberében pedig a „magyar” jelző is kikerült a nevéből és maradt röviden Pedagógusok Szakszervezete, alkalmazkodva az ideológiai környezet változásához.

A vizsgált lapokkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy elsősorban a mindennapi nevelés gyakorlati módszereit, ideológiáját, a nevelők társadalmi szerepét kívánták tükrözni és formálni.

A pedagógiai sajtó hangneme az 1945 utáni években változáson megy át. Az 1945-ös tónus már 1947-re döntő mértékben átalakul. Megítélésem szerint ez a tendencia már előrevetíti a változásokat. Nézzünk egy rövid példát a *Köznevelés*⁶ történetén keresztül. A *Köznevelés* 1945. júliusi indulásakor, az összevont első és második lapszám legelején *Teleki Géza* még Isten áldását kéri a lap indításához, valamint megjegyzi, hogy: „Osztyáyharcból nem lesz magyar művelődés, de nem is lesz demokratikus Magyarország.” (*Köznevelés*, 1945. 1-2. 1-

5. Lásd az első oldalon hivatkozott OTKA kutatást.

6. Erről a folyamatról részletes leírást olvashatunk *Golnhofer Erzsébet* munkájában (2004).

2.). Ugyanebben a számban *Kéthly Anna* is közöl egy írást, amelyben a közoktatás demokratikus átalakítását második honfoglalásnak nevezi és felvázolja azokat a tulajdonságokat, amelyek az új, demokratikus közoktatás által megformált embert jellemzik majd. Az új ember „szociális”, azaz jellemes, bátor, erkölcsös, gondolkodó és bírálóképes lesz. Az 1946. év első lapszáma már egy Lenin idézettel kezdődik, ugyanakkor a lap egyéves fennállása alkalmából 1946 derekán a főszerkesztő *Bíró Lajos Pál* még visszautal *Kéthly Anna* szavaira és arra figyelmeztet, hogy az igazi demokrácia megformálása Magyarországon a nevelők feladata. „Ezért lapunk pártokon felül, címódások és személyeskedések nélkül mindig az ügy, az igazság és a becsület jegyében igyekezett szolgálni a magyar köznevelés érdekeit. Hívei voltunk és vagyunk az okos haladásnak, az ésszerű reformoknak, de a nélkül, hogy a múlt értékes hagyományait lábbal tipornánk (...) A megértés, a belátás, a türelem, a távolabbi cél látása az erényei a jó nevelőnek és mi ezek jegyében kívántunk, kívánunk felülemelkedni a magyar köznevelés gyermekeinek érdekében a személyeskedés, gyűlölködés, a magyarságot fojtogató önmarcangolás, vádaskodás, egymásnak rontó alpári színvonalán.” (1946. 14–16. 2.). Az 1945-ös reményteljes hangvétel tehát már 1946-ra egy keserű, a pártviszályoktól megtépázott, ugyanakkor szigorú és a helyes utat kijelölni szándékozó hangnem váltja fel.

Rituális elemek a pedagógiai sajtóban

Ahogy *Györffy Gábor* (2009) tanulmányában kifejti, a kommunikáció kulturális elmélete szerint a média – és annak részeként a sajtó – nem információt közöl, hanem *világnézetet mutat be és erősít meg*. És mivel a tömegtájékoztatás korában a *hit* és *tudás* megszerzése már nem közvetlen tapasztalatszerzés útján, hanem „médiaközlemények” útján megy végbe (*Jobst*, 2009), ezek tartalmának jelentősége az adott politikai rendszerekben felbecsülhetetlen.

A kommunikáció rituális formája akár a sajtót, akár a tankönyveket vizsgáljuk, az új értékrend, az új vallás hittételeinek megjelenítését és megerősítését jelenti. Ennek a megjelenítésnek vannak tartalmi és vannak formai elemei, ezek szétválasztása és kategorizálása azonban nem egyszerű feladat. *Györffy Gábor* a korabeli romániai sajtót vizsgálva felsorakoztatott néhányat azok közül a kategóriák közül, amelyek a rituális elemekként értelmezhetőek, ehhez csatoltunk néhány újabb kategóriát és ezek mentén vizsgáltuk a szövegeket.⁷ A közvetkező tényezők különböző megjelenési formáit kerestük a szövegekben: tartalmi értelemben (1) mítoszokat, (2) jóslatokat és/vagy misztikus, nehezen illetve egyáltalán nem behajtható ígéretek, (3) a múlt a jelen és a jövő kontrollját célzó szövegrészleteket (4) az alternatív világnépnarratívák megsemmisítésére utaló törekvéseket, (5) az újonnan teremtett valóság pedagógusok szá-

7. Köszönet *Szűcs Katalin* kolléganőmnek az együttgondolkodásért, a kreatív együttműködésért!

mára megtervezett eseményeit; formai értelemben pedig (6) jelszavakat, (7) normatív üzeneteket, (8) a nevelés és a nevelő metaforáit, valamint (9) súlyosan minősítő jelzős szerkezeteket. Ezek sokszor együtt jelentek meg, vagy összeforrtak a vizsgált szövegekben, ahogy ezt a hozott példákon keresztül is látni fogjuk.

Jelen írás keretei között nincs mód valamennyi bemutatására és értelmezésére, ezért a felsoroltak közül csak néhányat jelenítünk meg.

A pedagógus az új társadalomban – a propaganda szintjén

Az új politikai rendszer, új világa, éppúgy mint minden világ, mítoszokra épült. A *Raoul Girardet* által felsorolt politikai mítoszok (*Györffy, 2009*) – az összeesküvés, a megmentő, az egység és az aranykor – mind jelen voltak a Rákosi-korszak kommunikációjában és azon belül a pedagógiai sajtóban is. Az „összeesküvés mítosza” az ellenségkonstruálás szempontjából fontos, az ellenségkonstruálás pedig az összetartozás, az új identitás alapja.

A jelenségek jóra és rosszra, a valóság barátokra és ellenségre osztásának konkrét politikai hátterét a vizsgált történelmi pillanatban a világháború utáni években kibontakozó hidegháború adta. Ugyanakkor a totális rendszerek, a diktatúrák mindenkori működési mechanizmusainak lényegi eleme az ellenségkonstruálás. Átlépve ezen a trivialitáson: minden kultúra minden csoportja ismeri a „mi” és a „nem mi” fogalmát, identitása ebből építkezik. Ahogy *Reinhart Koselleck* fogalmaz: „Egy cselekvő önmeghatározásához ellenfogalmak tartoznak, amelyek a mások ellenében megfogalmazott „mi”-t nemcsak artikulálják, hanem megkülönböztető jegyekkel is felruházzák (...) Az idegen- és az önmeghatározás kölcsönösen felidézik egymást” (1998. 14.). Szintén *Koselleck* (1998) mutat rá, hogy amióta az ember Isten helyébe emelte önmagát, ellenségei sem lehetnek emberek többé: a Mensch-el szemben az Unmensch áll. Mindazon értékek, amelyek az embert jellemzik, ellenségére a nem-emberre távolról sem jellemzőek. *Murray Edelman* (1998) szerint érdemes különbséget tenni a politikai *ellenfél* és a politikai *ellenség* között. Ennek azért van jelentősége, mert az előbbi esetében inkább taktikai kérdések kerülnek terítékre, míg a második esetében erkölcsiek. Az ellenség tulajdonságai eleve adottak: gonosz, erkölcstelen és betegesen romlott, ami miatt állandó fenyegetettséget jelent. Ebből következik, hogy küldetésünk lényege az, hogy megtisztítsuk a világot attól a szennytől, ami ellenségünkre jellemző és ezzel egy jobb világot teremtsünk.

Jelen történetünkben a klasszikus politikai mítoszok közül az *összeesküvés mítosza* többek között a *békeharc mítoszával* kapcsolódott össze. Ezen keresztül definiálódott jó és rossz, barát és ellenség, rend és káosz. Az imperialista háborús uszítók álltak szemben a béketábor országaival. A belvilágot tekintve pedig

az imperialisták „bérencei” belső összeesküvésekkel próbálták akadályozni a szocialista fejlődést.

Fontos rámutatni arra, hogy a politikai kommunikáció hatásmechanizmusának kiemelt összetevője a jól megválasztott *metafora* (Jobst, 2009). Diktatúrák esetében ez hatványozottan igaz, hiszen a politikai-ideológiai szempontból toplistára kerülő téma vagy témák állandósult napirenden tartása lehet a záloga a politikai üzenet bevésésének. Az egy-egy üzenetet tömören, színesen és egyben minősítő módon kifejező metafora ismétlése rendkívül praktikus és hatékony. Jobst Ágnes tanulmányában – ahol éppen a *harc* metafora szerepét vizsgálja az 1950-es évek politikai köznyelvében – Lakoff és Johnson metaforagyűjteménye alapján kimutatja, hogy a legalapvetőbb, mindenki számára könnyen dekódolható metaforák között találjuk az *élet*, a *halál*, a *szerelem*, a *vadászat* és a *háború* fogalmát is.

Az 1950-es évek politikai nyelvhasználata szélsőségesen militáns volt és ez a militáris jelleg nemcsak a politikai mindennapokat megjelenítő politikai sajtóra volt jellemző, de rávetült a szakmai mindennapokra is. „A kognitív metaforaelmélet téziseit összegezve valamely metafora jelentőségének időszakos megnövekedése úgy értelmezhető, hogy a fogalmi metafora vagy a metaforikus kifejezés az adott diskurzusból számos más fogalomra mint céltartományra rávetül.” (Jobst, 2009. 440.)

A háború és béke diskurzusa itt több síkon értelmezhető, főképp, ha az egészet a nevelés kontextusában vizsgáljuk: (1) explicit cél a *békére nevelés*, az ehhez felhasznált – egyébként ellentmondásosnak tűnő – eszköz a militáns retorika. (2) Az egyik implicit cél pedig az ellenség bemutatása, lejáratása, végső soron verbális megsemmisítése, ezen keresztül az *új világkép indoktrinációja*.

A militáns retorika csak látszólag ellentmondás a béke „szolgálatában”, hiszen a rendszer lényegi elemével van dolgunk, permanens háború állapotában vagyunk, ahol figyelmünk az ellenség tevékenységével kapcsolatban egy pillanatra sem lankadhat. Erkölcsi kötelességünk, hogy megtisztítsuk a világot a háborús uszítók romboló tevékenységétől.

Ebben a békeharcban a pedagógusok is felsorakoztak, legalábbis a vizsgált lapok döntő súllyal hozták a témát minden számukban. Nyilvánvaló kötelezettsége lehetett ez a lapszerkesztőknek. Ezen a tényen túl viszont ezt a motívumot többféle céllal lehetett alkalmazni. A békeharc jelenléte és funkciója tehát a pedagógiai lapokban többféle síkon értelmezhető. A tanárok lelkes részvételének hangsúlyozása önmagában hármas funkciót tölthet be: (1) részben neveli a pedagógus-társadalmat a helyes gondolkodásra, (2) részben pozicionálja a pedagógusokat a társadalom szereplői között, bemutatva a tevékenység társadalmi jelentőségét, (3) részben pedig kifejezi az egységet és bevonja a tanárokat a társadalom egészének közös ügyeibe. Ezzel egyben a már definiált politikai mítoszok közül még egyet alkalmaz, az *egység mítoszat*. „Ebben a nagy

összefogásban a békéért az imperialista háborús uszítók elleni harcban mi, magyar nevelők is egynek érezzük magunkat a dolgozók nemzetközi táborával.”⁸ Valójában mindjárt idesorolhatunk egy negyedik funkciót is (4) a társadalom egészével való azonosságon túl egy ennél is fontosabb egységet, a munkásosztállyal való szétszakíthatatlan összetartozást, valójában azonosságot. A munkásosztály, mint az új társadalom legalapvetőbb és politikailag legdöntőbb csoportja, kiemelt tényezője az új világnak, a vele való azonosság létfontosságú. Létfontosságú a tanárok társadalmi pozicionálása szempontjából „A béke ügye mellett való lelkes kiállásban a pedagógusok egygyéforrtak az ország dolgozó népével.”⁹ „A magyar nevelők... Együtt éreznek, együtt dolgoznak, együtt harcolnak a munkásosztállyal és dolgozó parasztsággal népi demokráciánk nagy céljaiért.”¹⁰ A pozicionálásra szintén jó példa ez a mondat: „Egy évvel ezelőtt a pedagógusok bebizonyították, hogy méltók pártunk, népünk bizalmára.”¹¹

A normatív üzenetek valójában a korszak újságírásának legalapvetőbb eszközei közé tartoztak. Ez a nyelvi eszköz legtöbbször az olvasóban nem tudatosult formában, rejtett módon volt képes a gondolkodás formálására, a következő két példában tartalmukat tekintve pedig megint csak a társadalmi pozicionálásra: „A magyar nevelők meggyőződéses hívei Népköztársaságunknak.”¹² „A pedagógusok nevelik, tanítják az ifjak százezreit, akikből majd a szocializmus széleslátókörű és nagyműveltségű építői lesznek.”¹³ „Nekünk, pedagógusoknak hatalmas feladatunk van ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósításában.”¹⁴

Növelte a lapokban a propagandisztikus hangnemet az a tény is, hogy számtalan szakszervezeti vagy egyéb politikai nagygyűlésen elhangzott beszédet közöltek le, amelyek hangvétele méginkább mozgósító jellegű volt, mint egy hétköznapi lelkesítő írásé. Ilyen volt például Szávai Nándor¹⁵ beszéde, amely a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének békenagygyűlésén hangzott el, és amelyet az Embernevelés 1949. 5. számában jelentettek meg. Az írott változat címe: „Ört áll a nevelő is”, amely a militáns hangvétel, és a nevelővel kapcsolatos egyik, a korszakra jellemző metafora kiváló példája. A nevelő az új idők katonája. Valójában a nevelő éppúgy katona ebben a békéért háborúzó társadalomban, mint bárki más, csak ő a nevelés „frontján” harcol, így téve meg az iskolát – eszmei síkon – frontvonallá.

8. Nevelők Lapja, 1950. 9. 1.

9. Pedagógus Értesítő 1949. 9. 3.

10. Nevelők Lapja, 1950. 19. 1.

11. Nevelők Lapja, 1950. 19. 1.

12. Nevelők Lapja, 1950. 19. 1.

13. Pedagógus Értesítő, 1949. 7. 1.

14. Pedagógus értesítő 1949. 7. 2.

15. Szávai Nándor 1945-től a VKM osztályvezetője, 1946-tól a budapesti tankerület főigazgatója, 1948–1950 között oktatásügyi államtitkár

Szávai beszéde egy az egyben megfelel a politikai sajtó vezércikkeivel szembeni elvárásoknak, amelyekről korábban szó esett. Három ideológust idéz: Rákosit, Sztálint és Révait (ebben a sorrendben), felvázolja a harcos jelent, amelyben az imperialista háborús uszítók fenyegetik a világot, felsorakoztatja a feladatokat, ezen belül a tanárok feladatait is és megrajzolja a virágzó jövőt. Szövegében továbbá egymás szeretetére és az imperialista uszítók gyűlöletére szólít fel. Szövege kicsengése is ez: *„Fogjuk hát össze keményen sorainkat, ves-sük ki magunk közül az árulókat, az ellenséggel cimborálókat, de azokat is, akik népünk és a dolgozó emberiség e nagy kérdésében nem akarnak helytállni. És akkor elmondhatjuk, hogy a magyar pedagógus megtette kötelességét önmaga, a rá-bízott ifjúság s a nép iránt egyaránt.”*¹⁶

A gyűlölet hangsúlyozása ellenségeink ördögi és romlott természetét su-gallja. Az új világkép kialakult, a jó és a rossz harca körvonalazódott, ez ad értelmet a pedagógus életének is. *„A tények és a konkrét példák, a tanár meleg, meggyőző hangja arra buzdítja a növendékeket, hogy ők is harcoljanak a béke nagy ügyéért, és felkelti bennük a gyűlöletet a háborús uszítók ellen.”*¹⁷

A korabeli lapszerkesztésre jellemző, hogy egy az egyben vesznek át szövegeket a „baráti” országok hasonló karakterű újságjaiból, sőt egyes lapok alapít-ásakor, így például a Pedagógiai Szemle 1951-es létrejöttékor¹⁸ hangsúlyozott célként fogalmazódott meg a szovjet lapokban megjelent írások publikálása és ezzel tulajdonképpen az ideológiai „tisztaság” biztosítása. Implicit célként vél-hetően azért is lehetett ez a gyakorlat hasznos, hogy ne adjanak támadási felü-letet az intézményi szinten ugyan nem létező, de a valójában teljes szellemi életet áthálózó cenzúrának. A legutóbb idézet szöveg például a Gazeta Invătământului c. román pedagógiai lap egyik írásából közölt szemelvények-ből származik.

Visszatérve az idézetekhez, ha egy az egyben fordítjuk le ezeknek a szöve-geknek az üzenetét, akkor azt látjuk, hogy a korabeli pedagógus feladata az egység megteremtése kapcsán a gyűlöletkeltés. Olyan abszurd szövegekbe is belefuthatunk, mint az iménti idézet, amelyben a tanár meleg, meggyőző hangja fogja felkelteni a gyűlöletet az ellenséggel szemben.

További lehetőségek rejlettek abban, ha maguk a pedagógusok szólaltak meg a lapokban, személyesen téve hitet az új rendszer mellett. Nem elvont, ál-talános igazságokról beszélve, hanem a személyes tapasztalat hangját hozva a nyilvánosság elé: *„A kartársak együtt örültek velem. Példám nyomán ők is meg-győződtek arról, hogy a Magyar Dolgozók Pártja, mint mindig, most is megtar-totta ígérését... A Párt, a dolgozó nép bízik bennünk nevelőkben. Igérjük, hogy a*

16. Embernevelés, 1949. 5. 221–226.

17. Köznevelés, 1950. 22–23. 694–695.

18. Lásd Péntzes (2015), kézirat

*bizalmat jó munkával fogjuk kiérdemelni.*¹⁹ Az átélt valóság megjelenítése legitimizálhatta a jelszavak szintjén megjelenő ideológiát, hitelesítette az újonnan teremtett valóság tényeit és egyben lehetőséget nyújtott arra, hogy a pedagógust kiemelje a hétköznapiak hősei közül.

Zárógondolatok

Számos hasonló példával folytathatnánk a sort. Úgy vélem azonban, hogy az áttekintett példákon keresztül is jól látható, milyen sokféle lehetőség rejlik a rituális kommunikációban. A kommunikációnak ez a formája, amely a totális rendszerek egyik leghatékonyabb eszköze (volt) arra, hogy bemutassák és megerősítsék a saját maguk által kreált valóságot, azért is érdemes a figyelmünkre, mert – ahogy arra *Foucault* munkái is rámutatnak (pl. 1990) – a normalizáló tevékenység nyilvánvaló formái mellett számos rejtett hatás érvényesül napjaink valóságában is az értékképzés szintjén.

Ennek a vizsgálatnak a folytatásában arra teszünk majd kísérletet, hogy az ismeretterjesztő szaksajtón túl az elméleti/tudományos folyóiratokban is megkeressük a rituális kommunikáció nyomait.

Szakirodalom

„Érdemes volt tervkölcönt jegyezni” *Nevelők Lapja*, 1950. 19. 1.

A békére szavazunk! *Pedagógus Értesítő* 1949. 9. 3.

A népfront és a nevelők. *Pedagógus Értesítő* 1949. 7. 2.

Balogh László Levente (2011): Totalitarizmus és politikai vallások. *Kommentár*, 1. 75–85.

Balogh Magdolna (2003): A nyelv elrablása. Nyelv és totalitarianizmus. *Literatura*, 2. 199–213.

Burke, Kenneth (1998): A „Mein Kampf” retorikája. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest. 56–88.

Császi Lajos (2001): A rituális kommunikáció neodurkheimi elmélete és a média. *Szociológiai Szemle*, 2. 3–15.

Darvai Tibor (2011): A Tanító című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970. *Iskolakultúra*, 6–7. 71–86.

Donáth Péter (2008a): *Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon, 1945–1960*. Trezor Kiadó, Budapest. URL: <http://mek.oszk.hu/08200/08255/> Utolsó letöltés: 2013. május 19.

19. *Nevelők Lapja* 1950. 19. 1.

- Edelmann, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 88–124.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés (a börtön története)*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Géczi János (2006): A pedagógiai sajtó, 1956. *Educatio* 3. 511–538.
- Golnhofer Erzsébet (2004): *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949*. Iskolakultúra, Pécs.
- Gyarmati György (2011): *A Rákosi-korszak*. ÁBTL–Rubicon, Budapest.
- Győrffy Gábor (2009): Rituális elemek a romániai államszocialista sajtópropagandában, *Médiakutató*, 2. 29–39.
- Harcoljunk a békéért, jegyezzünk békekölcsönt. *Nevelők Lapja*, 1950. 19. 1.
- Harustyák József (1949): Pedagógusok a béke arcvonalán. *Pedagógus Értesítő*, 7. 1.
- Hegedűs Judit (2006): Politikai élet az ötvenes évek javítóintézeti világában. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 134–159.
- Horváth Attila (2013): *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Médiatudományi Intézet, Budapest.
- Jobst Ágnes (2009): A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében. *Magyar Nyelvőr* 4. 433–446.
- Kéri Katalin és Varga Attila (2006): Acélos szoszó és 25 méter vörös szőnyeg. Átpolitizált alsó tagozatos tankönyvek 1950–1956 között. *Educatio*, 3. 553–565.
- Knausz Imre (1985): *A szocialista közoktatás-politika kialakításának első kísérletei Magyarországon a felszabadulás után*. Doktori disszertáció. Budapest. URL: <http://mek.oszk.hu/13600/13616/> Utolsó letöltés: 2014. december 18.
- Kókay György, Buzinkay Géza és Murányi Gábor (1994): *A magyar sajtó története*. MÚOSZ.
- Koselleck, Reinhart (1998): Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*, József Műhely Kiadó, Budapest. 12–24.
- Lovász Irén (2011): *Szagrális kommunikáció*, KRE-L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Május 1. A béke és a munka harcos ünnepe. *Nevelők Lapja*, 1950. 9. 1.

- Minden tanítási óránk fegyver legyen a béke védelmében. *Köznevelés*, 1950. 22–23. 694–695.
- Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. URL: <http://mek.oszk.hu/13400/13461/> Utolsó letöltés: 2014. november 7.
- Nóbik Attila (2008): Neveléstörténet tankönyvek az ötvenes években. *Iskolakultúra*, 3–4. 39–49.
- Pénzes Dávid (2013): A tudományos fokozatszerzés átalakulása 1948–1953 között Magyarországon. In: Baska Gabriella, Hegedűs Judit és Nóbik Attila (szerk.): *A neveléstörténet változó arcai*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest. 69–80.
- Pénzes Dávid (2015): A Pedagógiai Szemle keletkezésének történetéhez. Kézirat.
- Sáska Géza (2007): *Rendszerek és váltások*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Somogyvári Lajos (2013): A szakmai kommunikáció képi megjelenítései (1960–1970). *Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció*, 3. 67–79.
- Szabó Márton (szerk., 1998): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (2006, szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Szávai Nándor (1949): Őrt áll a nevelő is. *Embernevelés*, 5. 221–226.